

ПСИХОЛОГІЯ ТВОРЧОСТІ: ПОШУК НОВОЇ МЕТОДОЛОГІЇ

У статті осмислюються підходи до художнього тексту та мемуаристики у всіх її проявах як джерел експлікації психічної іпостасі письменника. Увага зосереджується на засобах творення психологічного портрету митця. Ключові поняття: психологія творчості, біографія, епістолярій, мемуаристика

Інтерес дослідника до художнього тексту так чи інакше стимулюється особою автора у найширшому розумінні, а також вужче: глибиною його внутрішнього світу, особливостями його психіки. І як би не намагалося літературознавство відійти від його постаті, оперуючи лише текстом, їх шляхи неминуче перетинаються. Завданням, яке ми ставимо перед собою у цьому дослідженні, є визначення джерел осмислення душевної організації митця. Предметом пошуків у перспективі стануть прояви психіки літературного бомонду кінця XIX – початку XX століття – унікального періоду в історії української літератури, який, відповідно, породжував яскраві особистості, цікаві для вивчення під зазначеним кутом зору. Оскільки проблема, яка піднімається, досить складна і потребує серйозного монографічного дослідження, ми лише окреслимо можливі підходи і методи до її осягнення.

Злам століть, як показує світовий досвід, неминуче приводить до змін: у політичному, економічному, культурному житті людства. Досвід трьох останніх меж – XVIII-XIX, XIX-XX, XX-XXI століть – дає всі підстави говорити про кардинальність процесів пертурбацій, що відбуваються у цих сферах. Тож не дивно, що інтерес дослідників раз-у-раз повертається до процесів, що мали місце у поворотні моменти історії. Не минула ця участь і історії української літератури, яка, у новій своїй іпостасі, з'явилася на межі XVIII – XIX, виростаючи до рівня світової на переломі XIX-XX століть, і трансформується, шукаючи адекватних часових форм сьогодні, на межі тисячоліть. Наш інтерес буде спрямовано до другої фази, коли українське письменство активно "вписувалося" у процеси, що охопили європейське мистецтво, в цілому, і літературу, зокрема. Саме цей час визначив його розвиток на ціле століття, зумовив активізацію явищ, підготовлених попередньою епохою.

Українське письменство зазначеного періоду, як у жоден із попередніх, засвідчило невичерпні можливості українського слова, спромогу вивести його із "зачарованого кола" етнографо-побутовізму на широкі шляхи європейського розвою. В умовах потужних традицій реалізму як у творчості, так і в літературній критиці, воно змогло не лише увійти в русло модернізму західноєвропейської літератури, але й виявило власну оригінальність.

Осягнення потужного пласту літератури кінця XIX – початку XX століття, попри значні кроки у його дослідженні, потребує значних зусиль. Як переконає літературознавчий досвід, його осмислення можливе лише за умови глибокого проникнення у таємниці художньої творчості. Неможливо наблизитися до розв'язання поставлених завдань без занурення в психологію митців, без створення їх психологічних портретів, адже цей крок дозволить зриміше побачити особливості поетики, визначити витoki художності, а головне – представити унікальність цього періоду як на рівні особистостей, так і на рівні наслідку їх діяльності – художніх текстів, які по праву входять до скарбниці вітчизняного мистецтва слова.

У літературознавстві уже не одне десятиліття існує тенденція не обмежуватися "чистими" філологічними дослідженнями, "коли гостро виникають (...) питання комплексного вивчення людини, її біологічного, і соціального генезису, її анатомії і фізіології, її суспільної діяльності, духовного життя, психології" [1:303]. До того ж, "маємо пам'ятати і про "стики" різних наук, оскільки дослідження на таких "стиках" дозволяють виявити найважливіші істини" [2:125]. Синтез літературознавства й психології, що набула свого розвою в останній чверті XIX століття, очевидний. В українському літературознавстві, починаючи з І. Франка ("З останніх десятиліть..."), який геніально окреслив основні тенденції тієї доби, дослідники неодноразово наголошують на цьому. Психологізм став рисою, що визначала літературне обличчя доби – факт незаперечний, доведений, як на теоретичному, так і на рівні аналізу художніх текстів. Нинішнє літературознавство, опираючись на величезний досвід світового, починає зазірати й у таємниці мистецьких лабораторій українських письменників, добирається до таїн їх особистостей, що прозирають крізь глибину десятиліть (В. Агеєва, Т. Гундорова, Н. Зборовська, С. Павличко та ін.). Стосується це окремих представників літературного процесу: О. Кобилянської, Лесі Українки, якоюсь мірою М. Коцюбинського, А. Кримського. Синтетичного ж дослідження, яке б дозволило побачити психологічний портрет доби, яка, як жодна інша, дає благодатний матеріал для дослідження у зазначеній площині, і виявлення його окремих рис у творчості домінуючих постатей в історії української літератури межі XIX-XX століть, на сьогодні не існує, що й визначає наукову новизну проблеми, яка розглядається.

Про її актуальність можна говорити з огляду на тенденції сучасного літературознавства, яке все частіше звертається до методів і прийомів інших наук, зокрема, філософії, психології, соціології, соціоніки тощо для досягнення власної мети.

Літературознавчі методології, вироблені людством за більш ніж 2500 років – від Платона, Аристотеля до початку XXI ст. – попри своє розмаїття, тим чи іншим чином були спрямовані на осягнення всього двох складових літератури як явища мистецтва: сутності митця і зображуваного ним світу. Природа художності пояснювалася як навіювання, наслідування природі, творення нової дійсності, моделювання і трансформація уже створеної, а митець, відповідно, як інструмент у руках вищих сил, або ж власне творець, якому доступне

самостійне осмислення і відтворення дійсності. Якщо у першому випадку особистість автора є другорядною, то в другому – визначальною. Ось чому з XIX століття, коли французька літературознавча наука наблизилась до розуміння ролі життєпису митця у творчому процесі (Ш. Сент-Бев), науковці раз у раз звертаються до його постаті. І знову ж таки не обходиться без крайнощів, які носять то суто соціологічний характер, то, як у випадку з формалістами, повне заперечення біографії як фактору формування художності.

З появою психоаналізу, а в сучасному українському літературознавстві – із його реабілітацією, крен досліджень іпостасі автора виразно змістився із зовнішніх проявів до внутрішніх. Говорять навіть про "бум психоаналізу", яким послуговуються у біографічному жанрі, що останнім часом *"перетворився на небезпечну підготовку письменників та їхніх персонажів з розподілом порівну: на лесбіянок і прихованих батьковбивць"* [3]. З. Фрейд та К. Юнг, як і на початку століття стають провідними постатями не лише в психології, психіатрії, але й у гуманітарних науках. У такому "бумі" є небезпека втратити ті власні здорові набутки, які не втрачають, та й не втрачати своєї актуальності у філології. До того ж вітчизняне й російське літературознавство дало чимало прекрасних зразків аналізу психологічної іпостасі письменника. Маємо на увазі наукові студії О. Потебні, Д. Овсянико-Куликовського, І. Франка, Л. Виготського, О. Білецького, а в сучасній психології та літературознавстві – В. Роменця, Р. Піхманця, Г. Клочека, М. Кодака, М. Моклиці, Л. Левчук та ін.

Напрямок дослідження психологізму в літературі, який безпосередньо зачіпає постать автора, визначається на сьогодні як психологія творчості. Його об'єктом є автор як творча особистість, а методологія передбачає виявлення психологічних основ творчості. На рівні енциклопедичної інформації, за межі якої сучасна психологія творчості виходить дуже й дуже обережно, предметом цієї галузі знання є *"процес виникнення (творення) художніх цінностей та їх естетичне сприймання"* [4:580]. При цьому менша увага звертається власне на психіку письменника як особистості, а це, відповідно, приводить до, умовно кажучи, "недоотримання результату" – без розуміння внутрішніх факторів (стан психіки, орієнтація, особливості характеру, темпераменту, психомоторика, психосоматика тощо) важко об'єктивно говорити про виявлення впливу на змістові та поетикальні домінанти в творчості.

Чимало, скоріше, навіть більшість, праць із психології творчості належать професійним психологам, для яких літературний текст дає матеріал для ілюстрації. *"Однак при всьому цьому, – як стверджував відомий літературознавець Б. Мейлах, спираючись на дослідження у сфері психології, – психологія як наука не володіє методологією, яка може бути застосована до вивчення процесів і специфіки процесів художньої творчості"* [5:20]. І хоч зроблено у цьому напрямку чимало, ні в психології, ні, тим більше, у літературознавстві говорити про створення викінченої методології аналізу психології автора і психологізму тексту, на наш погляд, зарано. У той же час така необхідність існує. Адже жанр літературного портрету, без якого важко говорити про окреслення місця того чи іншого письменника в історії літератури, і який був досить популярним (незважаючи на заангажованість, це було серйозне досягнення науки про літературу) у радянському літературознавстві, перш за все оперував фактами із життя і творчого доробку письменника й тяжів, як і наука в цілому, до соціологізму. Добротні літературні портрети, розроблені літературознавцями у той час, на сьогодні мають бути реконструйовані з урахуванням особливостей психічної організації автора (і, звичайно, з відкиданням тенденції). Це має привернути увагу до постатей митців і, відповідно, до їх творчості. Адже ніде правду діти – прекрасна серія "ЖЗЛ", автори якої використовували не лише факти зовнішнього життя, але й родзинки внутрішнього, психічного світу своїх героїв, була затребувана широким читачем, та, на превеликий жаль, не містила українського матеріалу, що збіднювало уяву широкого кола читачів про українську культурну еліту, виводило її за межі європейського культурного дискурсу.

Сьогодні стає помітним процес повернення традицій літературознавчого біографізму. На думку Г. Сивоконя, *"можна (...) говорити про реабілітацію, відновлення біографічного методу в літературознавстві, про посилення його збагачення у спосіб не простого зв'язку творчості з біографічними відомостями про письменника, а розкриття складної природи художньої літератури як життєдіяльності, як реалізації таланту в мистецтві й житті"* [6:4]. Тобто, в умовах відходу від соціологізму, естетизації науки про мистецтво слова особистості митця, його внутрішньому світу, характеру, темпераменту має віддаватись більше уваги. Як зауважує В. Смілянська, *"у полі зору біографа мають бути й біографія почуттів, психологічний портрет письменника"* [7:22]. Такий підхід підтверджує міркування О. Білецького [8:18-23] з приводу "психографії" – досить популярної на початку XX ст. галузі психології, яка предметно досліджувала особистість митця і враховувала: спадковість, вплив родини та середовища, антропологічні властивості, сенсорні і моторні властивості, почуття, темперамент, мотиви до творчості тощо. Іншими словами кажучи, біографії душі, або ж – психологічної біографії. Разом із традиційними деталями до портрету письменника, інформація про психічні стани і прояви має стати, на наш погляд, необхідним атрибутом уявлення про митця. Цілком аргументовано виглядає думка В. Фашенка, який твердить, що *"...з психологічної точки зору необхідно розширити поняття "портрет" і включити його в сферу того, що тепер дедалі частіше називають "видимою мовою душі", яке через складний комплекс міміки, пантоміміки відтворює діалектику психічних станів і психологічних властивостей..."* [9:94]. На термінологічному рівні поняття **"психопортрет"** та **"психобіографія"** можуть цілком увійти в літературознавчий обіг.

Тож і методологія реконструкції психологічного портрету митця, думається, на часі. Це надзавдання, яке стоїть перед нами і не може бути осмислене в межах однієї статті. Але розставити акценти і визначити орієнтири спробуємо. Перш за все варто окреслити об'єкт і предмет дослідження. Адже усталені в теорії літератури "людина" і "життя людини" не витримують сьогодні ніякої критики. З одного боку, вони занадто вузькі для наукового осмислення. З іншого, занадто абстрактні для звичайного читача. "Людина" у розумінні

дослідника початку ХХІ ст. – це особистість, характер, темперамент, емоційність, це єдність свідомого і підсвідомого, це, зрештою, психоенергетика, здатність до сугестії тощо. "Життя людини" – це стосунки зі світом, місце у системі цінностей, взаємовпливи "я – світ", "світ – я". І ці ряди можна продовжувати до меж, які встановлені суміжними науками про людину: вже згадуваними вище соціологією, психологією, соціонікою тощо.

Оскільки перед нами має постати "Я" автора, який залишив свій слід в історії літератури, іпостась письменника, який не може стати об'єктом індивідуального "обстеження" синхронічно, у всьому розмаїтті й багатогранності, то необхідно визначити **джерела інформації**, які дадуть змогу це "Я" ідентифікувати. На нашу думку, таких джерел два: **художній текст**, який ми класифікуватимемо як психоавтобіографічний, і **мемуаристика** в широкому розумінні цього слова (власне мемуари самого письменника і мемуари, в яких ідеться про нього, щоденники й епістолярій у тому ж форматі).

Що стосується тексту, то психологічні і літературознавчі дослідження (імена авторів ми називали вище) переконують у можливості його використання для осягнення внутрішнього світу письменника. На думку Б. Грифцова, талановитого продовжувача традицій психологічної школи, матеріалом дослідження психології письменника виявляється передусім сам літературний твір [10:6]. Ю. Цеков з позицій сьогодення підтверджує: *"Найкращий спосіб достоту осягнути письменницьку особистість – це дослідження художніх текстів автора, бо тільки в них матеріалізуються його власні закони творчості"* [6:55].

Серед яскравих зразків подібного підходу в українському науковому дискурсі можна назвати "крайні" точки: у 10-х роках ХХ ст. – психоаналітичні студії С. Балея про Шевченка, у 20-х – А. Халецького про Шевченка, В. Підмогильного про І. Нечуя-Левицького та романи Віктора Петрова "Аліна й Костомаров" та "Романи Куліша" [11:246-263], а у сучасному – монографію Т. Гундорової "Femina Melancholica: Стаття і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської" [12]. Не називатимемо проміжних ланок у ланцюгу робіт, присвячених цій проблемі – це зайняло б багато часу, але в той же час не дало б остаточної відповіді на питання, яке неминуче постає у такому випадку: а наскільки об'єктивним буде висновок щодо психологічного портрету письменника, і чи не межує дослідницький суб'єктивізм із тенденційністю, який би характер вона не носила?

Об'єктивність, як відомо, народжується на стику різних джерел інформації. Безумовно, художній текст – це явище автентичне, у кожному елементі якого проступає іпостась автора. Та у той же час абсолютизувати його як єдино можливий варіант експлікації було б меншою мірою неефективно. Адже митець існує і поза текстом. До того ж, використовуючи лише твір, ми неминуче зіткнемося з проблемою автобіографічності і, враховуючи своє надзавдання, психоавтобіографічності. Маємо на увазі вибір текстів, які несуть автобіографічну інформацію, творів, у яких письменник "розкриває свою душу". Які тексти з усього доробку митця можна вважати такими, що відповідають поставленій меті? У яких він відверто сублімує свою психічну енергію, представляє рух рефлексій, які дозволяють розкрити усю глибину його почувань, а в яких "служить своєму народові", "виконує громадський обов'язок", "вправляється у формі"? Дати відповідь на ці та інші питання, які виникають, без додаткових джерел практично неможливо. Тобто, цілком справедливою є думка про те, що *"художній текст (і тільки) теж не може бути вичерпним джерелом для пізнання особистісної сутності митця: текст твориться в процесі праці, а на цей процес впливає безліч політичних, соціальних, психологічних чинників, котрі здатні як формувати, так і деформувати справжній "образ" письменника"* [6:55]. (Виділення наше – С.М.). Додамо лише – образ його особистості у всій багатогранності зовнішнього і, що дуже важливо, внутрішнього світу.

Мемуаристика, яку ми зазначили другим джерелом інформації, що фіксує психічні прояви митця, дозволить, на нашу думку, наблизитися до істини. Про важливість епістолярних, щоденникових та власне мемуарних текстів для експлікації особистості автора у літературознавстві написано чимало. Міркування з цього приводу носять як загальнотеоретичний так і прикладний характер. *"Листи, щоденники, мемуари, – зазначає П. Громов, – наскільки б умовними, літературно обробленими вони не були – це документи, матеріали реального життя; використання їх (...) являє собою установку на дослідження людини більш точно, інтимно, поглиблено й достовірно"* [13:12-13]. Листуванню у спеціальних дослідженнях [14], та опосередковано у висловлюваннях того чи іншого вченого чи письменника належить особливе місце. Найпродуктивнішим з огляду на завдання нашого дослідження є так званий **"лист-визнання"** – термін запропонований польським теоретиком епістолярного жанру С. Скварчинською [15]. Оскільки це явище у "чистому" вигляді майже не існує, то можемо говорити про вкраплення "зізнань" у "листах-напівдіалогах", "листах-розмовах" (за її ж класифікацією) тощо. Кінцевою метою такого виду нарації є потреба сповіді автора швидше перед самим собою, аніж перед кимось іншим. Ось чому лист стає неоціненним джерелом розкриття внутрішнього світу автора. *"Не вимисел, не захоплюючий сюжет, не художні образи ваблять до себе читачів у листах, але дорогоцінні подробиці життя їх авторів, їх прикраси і радощі (...). Листи розкривають особистість письменника в усій її складності, суперечливості й неповторності"* [16:3]. (Виділення наше – С.М.). Як приклад, наведемо фрагмент із листа Лесі Українки до Л. Старицької-Черняхівської: *"Я пишу "тільки в випадке умопомешательства", бо я тільки тоді можу боротися (чи скоріше забувати про боротьбу) з виснаженням, високою температурою і іншими пригнітаючими інтелект симптомами, коли мене просто гальванізує якась idee fixe, якась непереможна сила. Юрба образів не дає мені спати по ночах, мучить, як нова недуга, – отоді вже приходять демон, лютіший за всі недуги, і наказує мені писати, а потім я знов лежу Zusammengeklapt, як порожня торбина"* [17:359]. Відвертість, із якою Леся Українка звертається у листі до подруги дозволяє визначити не лише фізичний стан

адресантки ("висока температура", "виснаження"), що найчастіше використовується дослідниками, але й стан її психіки, здатної до художньої трансформації підсвідомого ("демон").

Заирнути у творчу лабораторію письменниці й паралельно простежити психоавтобіографічні деталі дозволяє поезія "Як я люблю оці години праці". У ній Леся Українка представляє підсвідомі порухи творчості як невідому силу, що з'являється в образі "перелесника", який активізує творчу активність, виступає каталізатором психомоторної діяльності:

*І хтось немов схиляється до мене,
І промовляє чарівні слова,
І полум'ям займається від слів тих,
І блискавицею освічує думки,*

і, в той же час, приводить до астенічних наслідків:

*А ранком бачу я в своїм свічаді
Бліде обличчя і блискучі очі... [18:198]*

У результаті зіставлення листа і художнього тексту одержуємо інформацію, що дає підстави говорити про психічну організацію авторки, її інтровертованість, яка дещо суперечить загально визнаному образу екстраверта-борця. Тобто, запропонована методологія дозволяє скорегувати прийняті оцінки, побачити за "іконою", створеною з метою пропаганди певних ідей, особистість митця у всій багатоманітності її проявів. Мова йде, звичайно, тільки про штрихи до психологічного портрету письменниці, який вповні може постати лише у монографічному дослідженні.

Подібні "визнання" і їх підтвердження в текстах знайдемо в листах та щоденниках М. Коцюбинського, В. Стефаніка, О. Кобилянської, В. Винниченка та інших представників української літератури кінця XIX – початку XX століття – доби, яку без застережень можна назвати добою заангажованою на психологізм, добою "авторської щирості" із читачем, добою, яка дає вдячний матеріал для перспективних літературознавчих досліджень у царині психології творчості.

1. Храпченко М. Горизонти художественного образа. – М., 1982.
2. Сиваченко М. Текстология поэтических творів П.А. Грабовського. – К.: Наукова думка, 1988.
3. Кирилова О. Психологія без насолоди, або "Сердечка з томиком Лакана" // Література-плюс. – 2003. – №3 (45). – С.14-17.
4. Літературознавчий словник-довідник. – К.: Академія, 1997. – 752 с.
5. Мейлах Б. Психологія художественного творчества: предмет и пути исследования // Психологія процессов художественного творчества. – М.: Наука, 1980. – 288 с.
6. Самототожність письменника: До методології сучасного літературознавства. Колективна монографія. – К.: Українська книга, 1999. – 190 с.
7. Смілянська В. Біографічна Шевченкіана (1861-1981). – К.: Наукова думка, 1984.
8. Белецкий А. В мастерской художника слова. – М.: Высшая школа, 1989.
9. Фащенко В. У глибинах людського буття: Етюди про психологізм літератури. – К.: Дніпро, 1981.
10. Грифцов Б. Психологія писателя. – М.: Художественная литература, 1988.
11. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі // Теорія літератури. – К.: Основи, 2002. – 679 с.
12. Гундорова Т. *Femina Melancholica*: Стаття і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської. – К.: Критика, 2002. – 272 с.
13. Громов П. О стиле Льва Толстого. Становление "диалектики души". – Л., 1971.
14. Назарук М. Українська епістолярна проза кінця XVI – початку XVIII ст. Автор. дис. канд. філ. наук. – К, 1994; Вашків Л. Епістолярна літературна критика: становлення, функції в літературному процесі. Автор. дис. канд. філ. наук. – Львів, 1995.
15. Skvarczynska S. Teoria listu. – Lwow, 1937. – 373 с.
16. Макогоненко Г. Письма русских писателей XVIII в. и литературный процесс // Письма русских писателей XVIII в. – Л., 1980.
17. Українка Л. Твори: У 10-ти т. – Т.10. – К.: Дніпро, 1965. – 500 с.
18. Українка Л. Твори: У 2-х т. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1986. – 608 с.

Матеріал надійшов до редакції 18.03.2004 р.

Михида С.П. Психологія творчості: пошук нової методології.

В статті осмысливаются подходы к художественному тексту и мемуаристике во всех ее проявлениях как источнику экспликации психической ипостаси писателя. Внимание сосредоточивается на средствах создания психологического портрета автора. Ключевые понятия: психология творчества, биография, эпистолярный, мемуаристика.

Mikhida S.P. The Psychology of the Creative Activity: the Search for the New Methodology.

The article attempts to comprehend the approaches to literary text and memoirs in all their manifestations as the source of the psychological images of a writer. It centers on the means of creating the psychological portrayal of an artist. Key words: the psychology of the creative activity, biography, epistolary works, memoirs.